

ВІДГУК

офіційного опонента, академіка НАПН України, доктора психологічних наук, професора Л.М. Карамушки на дисертацію Авраменко Марини Валеріївни «Психологічні детермінанти професійного стресу підприємців сфери торгівлі», подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії галузі знань зі спеціальності 053 – Психологія

Дисертаційне дослідження Авраменко М.В. є актуальним, адже вивчення професійного стресу зумовлено зростанням у суспільстві інформаційного, інтелектуального та емоційного навантаження як у звичайних умовах, так і особливо в умовах пандемії та війни. Це викликає високу соціальну відповідальність, нервово-психічну напругу, що призводить до виникнення професійного стресу та негативно впливає на безпеку й ефективність діяльності спеціалістів та потребує комплексного підходу до профілактики й подолання негативних проявів професійного стресу.

Наукове завдання дисертанткою визначено у відповідності до паспорту наукової спеціальності, яке полягає в комплексному дослідженні та з'ясуванні сутності професійного стресу, його структурних компонентів, детермінант, специфічності проявів, особливостей профілактики й подолання його наслідків.

Авраменко М.В. чітко визначено об'єкт, предмет, мету, завдання дослідження та обґрунтовано психодіагностичний інструментарій, що дало підстави для формування концептуальної моделі та проведення емпіричної частини роботи.

Позитивно те, що дисертаційне дослідження Авраменко М.В. виконано в межах науково-дослідної теми кафедри психології Державного торговельно-економічного університету «Психологічне забезпечення професіогенезу фахівців торгівлі та сфери послуг» (термін виконання теми: I кв. 2016 р. – IV кв. 2020 р.; номер державної реєстрації НДР 0118U000053).

У першому розділі «Теоретичні засади вивчення проблеми професійного стресу» за результатами аналізу наукових джерел визначено, що

нині існує велика кількість різноманітних наукових підходів щодо розуміння стресу, стресогенних детермінант і копінг-стратегій його подолання.

Інтерпретація стресу від адаптаційного синдрому Г. Сельє до наших днів зазнала суттєвих змін і доповнень. Встановлено, що нині стрес розглядається за чотирма основними його ознаками: стрес як подія, що несе додаткове навантаження; стрес як реакція; стрес як проміжна змінна; стрес як трансактний процес.

Окрім того, авторкою з'ясовано, що більшість вчених визначає суттєве значення для дослідження професійного стресу і його детермінант у підприємців теорій стресостійкості, копінг-стратегій його подолання, поведінки й самореалізації, конкурентної спроможності та теорія ролей (рольового конфлікту щодо перевантаження в діяльності як джерела стресу, ролі особистості як ініціатора і відповідального за впровадження своїх ідей у підприємницькій діяльності).

Авраменко М.В. зазначає, що зарубіжними вченими сформульовано такі провідні детермінанти професійного стресу підприємців: рольовий дисонанс, хаос і невміння розставляти пріоритети; завищені цілі та вимоги до себе та підлеглих; відсутність особистої аналітики й планування; непередбачені зовнішні чинники, що безпосередньо впливають на розвиток бізнесу.

Підводячи підсумок теоретичного аналізу, дисертантка виокремлює два підходи у вивченні професійного стресу. У межах першого відбувається зіставлення психологічних характеристик стану індивіда з його фізіологічними показниками й ефективністю діяльності. Другий підхід ґрунтується на прагненні вивчити психологічну природу стресу. В обох випадках – це комплексні підходи до дослідження, спрямованого на визначення проявів професійного стресу, його детермінант і наслідків, а також копінг-стратегії подолання і профілактики.

У другому розділі «Організаційно-методичне підґрунтя дослідження професіографічного аналізу діяльності та стратегій подолання професійного стресу в обстежуваних» з метою проведення емпіричної частини роботи

авторкою розроблено концептуальну модель дослідження психологічних детермінант професійного стресу в підприємців роздрібних торговельних мереж. Модель включала: основні етапи дослідження; методи дослідження (теоретичні, статистичні, емпіричні (психодіагностичний інструментарій, професіографічний)). Це дало підстави для визначення детермінант професійного стресу, професіограми і психограми та програми подолання професійного стресу.

Для досягнення мети й розв'язання завдань дослідження дисертантка організувала роботу в три етапи: теоретичний, емпіричний, узагальнювальний.

Психологічне діагностування детермінант професійного стресу обстежуваних проводилося за комплексом прямих і побічних показників визначених методик. Прямі показники були спрямовані на вимір рівня професійного стресу в обстежуваних.

Побічні показники професійного стресу вказують на особливості його детермінант стосовно індивідуально-психологічного, мотиваційного, комунікативного, регулятивного компонентів та компонента адаптаційної мобільності. Використання кореляційного й факторного аналізів сприяло визначенню факторів професійного стресу і змісту його компонентів.

Авторкою в основу професіографічного аналізу діяльності підприємців було покладено принципи системної професіографії: специфічність, поетапність, цілеспрямованість опису, селективність, комплексність, динамічність, ідентичність та принцип використання якісно-кількісних методів взаємного доповнення змістової та статистичної інформації.

За результатами теоретичного аналізу Авраменко М.В. визначила певні особливості професійної діяльності підприємців, які полягають у тому, що вони працюють у висококонкурентних і особливих умовах, де існує значний ризик, невизначеність і персональна відповідальність за успіх і виживання своїх фірм. Це спонукає їх працювати важче й довше, ніж наймані працівники, та сприяє імовірності розвитку професійного стресу. З іншого боку, це загартовує особистість, мотивує працювати і вчитися залежно від наявних

ресурсів та особистісних характеристик.

Дисертанткою на підставі аналізу наукових поглядів вітчизняних та зарубіжних вчених щодо проблеми подолання професійного стресу з'ясовано, що нині виокремлено три найпоширеніші стратегії його подолання, які спрямовані на оцінювання, на проблему та на емоції.

Такий теоретичний та методичний підхід дав змогу перейти Авраменко М.В. до емпіричного дослідження.

Третій розділ дисертаційного дослідження «Результати емпіричного дослідження психологічних детермінант професійного стресу та професіографія підприємців роздрібних торговельних мереж» присвячено аналізу результатів емпіричного дослідження психологічних детермінант професійного стресу та опису професіограми та психограми підприємців роздрібних торговельних мереж. На підставі результатів кореляційного й факторного аналізу авторкою виокремлено п'ять факторів, як психологічних детермінант професійного стресу: F1 – індивідуально-психологічний; F2 – мотиваційний; F3 – адаптаційної мобільності; F4 – комунікативний і F5 – регулятивний.

За результатами емпіричного дослідження авторкою доведено, що низький рівень стійкості до професійного стресу в представників групи із вираженим стресом зумовлений низьким рівнем визначених психологічних детермінант: за індивідуально-психологічним компонентом виявлено низький рівень емоційної стійкості; мотиваційний компонент в осіб із вираженим стресом характеризує високий рівень опосередкованих мотивів із низьким рівнем безпосередніх; компонент адаптаційної мобільності в осіб із вираженим стресом зафіксовано на низькому рівні, що зумовлює їхню дезадаптивну поведінку; комунікативні, організаторські здібності визначено на низькому рівні; з'ясовано, що індекс компенсованості стратегій додання й регуляції поведінки перебуває на низькому рівні.

Авраменко М.В. за результатами теоретичного аналізу та результатів емпіричного дослідження, аналізу умов і особливостей професійної діяльності

розроблено професіограму і психограму підприємців роздрібної торгівлі. Зміст її викладено в таких розділах: вступ; розділ 1 – «Загальні відомості про підприємницьку діяльність»; розділ 2 – «Домінуючі види діяльності та основні завдання підприємців роздрібної торгівлі»; розділ 3 – «Соціально-психологічні фактори діяльності підприємців роздрібної торгівлі»; розділ 4 – «Психограма».

На підставі професіограми й психограми, а також результатів емпіричного дослідження авторкою розроблено програму подолання професійного стресу в підприємців сфери торгівлі.

Програма призначена для психологів, працівників соціально-психологічних служб, піар-менеджерів, педагогів і підприємців. Модель програми подолання професійного стресу підприємців роздрібної торгівлі містить прийоми і стратегії, методики діагностування й визначення індексу конструктивної стратегії долаючої поведінки. Це спрямовано на оволодіння стратегіями подолання професійного стресу та надання індивідуальної психологічної допомоги обстежуваним. Методика діагностування й визначення індексу конструктивної стратегії долаючої поведінки особистості під час стресу дає змогу своєчасно та адекватно визначити його рівень і особливості та застосувати методи превентивної профілактики й корекції професійного стресу в процесі діяльності.

Таким чином, узагальнення результатів дослідження дало змогу дисертантці довести, що професійний стрес в обстежуваних зумовлений індивідуально-психологічним, мотиваційним, адаптаційним і регулятивним рівнями його психологічних детермінант.

Водночас, результати емпіричного вивчення професійного стресу дали підстави Авраменко М.В. для визначення його детермінант, виокремлення факторів як компонентів, розроблення професіограми і психограми діяльності підприємців роздрібних торговельних мереж та формування програми подолання професійного стресу в обстежуваних, що є суттєвим науковим і практичним внеском у систему психологічної допомоги особистості у

стресогенних умовах діяльності.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у роботі вперше: 1) визначено п'ятифакторну структуру психологічних детермінант професійного стресу в підприємців роздрібних торговельних мереж. Доведено, що низький рівень стійкості до професійного стресу в осіб із вираженим стресом за індивідуально-психологічним фактором, мотиваційним, комунікативним, адаптаційним і регулятивним компонентами є показаннями для використання програми його подолання. Це є суттєвим внеском у науково-практичний напрям боротьби зі стресом; 2) запропоновано нову модель програми подолання професійного стресу в підприємців роздрібної торгівлі, яка полягає в тому, що прийоми і стратегії його подолання розподілено за напрямками: самоменеджмент, саморегуляція, забезпечення здоров'я і психологічна допомога, що дає змогу оволодіти стратегіями регуляції саморозвитку й подолання професійного стресу в обстежуваних, що відрізняє її від інших програм; 3) у програмі виокремлено методику діагностики й визначення індексу конструктивної стратегії долаючої поведінки під час стресу, що дає можливість розрахувати його індекс та розподілити обстежуваних за низьким, середнім і високим рівнями, що дає підстави для індивідуального підходу щодо надання психологічної допомоги обстежуваним. В обох випадках розроблена авторська програма відрізняється від інших за змістом і контингентом обстежуваних; 4) розроблено професіограму й психограму підприємців роздрібних торговельних мереж. Змістовно це розкрито у вступі, загальних відомостях про підприємницьку діяльність; визначено домінуючі види діяльності та основні завдання підприємців роздрібної торгівлі; охарактеризовано соціально-психологічні фактори діяльності підприємців роздрібної торгівлі; психограма містить опис психологічних детермінант, на які припадає найбільше навантаження у професійній діяльності обстежуваних. Авторський доробок відрізняється від подібних використанням власних результатів емпіричного дослідження стосовно аналізу умов і особливостей професійної діяльності підприємців роздрібної торгівлі та визначених

характеристик їхніх психологічних детермінант.

За результатами теоретичного та емпіричного аналізу одержаних результатів авторкою зазначено, що практичне значення роботи полягає в тому, що розроблена програма подолання професійного стресу використовується в системі підготовки практичних психологів у закладах вищої освіти. Інші відомства, установи й організації застосовують її з метою профілактики й подолання професійного стресу, його попередження та вироблення адекватних стратегій поведінки для усунення й регуляції негативних наслідків професійного стресу.

Практичною цінністю вирізняється програма, у якій обґрунтовано інформативний психодіагностичний інструментарій та методику визначення індексу долаючої поведінки особистості під час стресу, що дає можливість своєчасно та адекватно визначити його особливості і застосувати методи превентивної профілактики в процесі діяльності.

Робота, у цілому, справляє позитивне враження, хоча є певні зауваження і рекомендації.

1. На мій погляд, було б доцільно за логікою викладення й аналізу матеріалів дослідження скоротити підрозділ 2.3 «Методичні засади професіографічного аналізу особливостей професійної діяльності фахівців» і поєднати його із підрозділом 3.3 «Професіографічний аналіз умов та особливостей професійної діяльності підприємців роздрібних торговельних мереж».

2. Підрозділ 2.4 «Аналіз методичних підходів щодо психологічних стратегій подолання професійного стресу в підприємців роздрібних торговельних мереж» у скороченому варіанті також було б доцільно представити у підрозділі 3.4 «Програма подолання професійного стресу в підприємців сфери торгівлі».

3. Висновки до першого і другого розділів є дещо великі за обсягом, іноді з надмірною деталізацією, що утруднює їх сприйняття.

4. У цілому «Програма подолання професійного стресу у підприємців сфери торгівлі» заслуговує позитивної оцінки, хоча виникають сумніви, що в процесі її реалізації підприємці зможуть самостійно оволодіти описаними прийомами подолання стресу.

5. При описі «Програми подолання професійного стресу у підприємців сфери торгівлі» бажано було б більш ретельно представити посилання на наукові джерела, які було використано при її розробці.

Таким чином, дисертаційна робота Авраменко Марини Валеріївни відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44, а її авторка - заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія».

Офіційний опонент:

Заступник директора

з науково-організаційної роботи та

міжнародних наукових зв'язків

Інституту психології

імені Г.С. Костюка НАПН України,

академік НАПН України,

Заслужений працівників освіти України,

доктор психологічних наук, професор

Л.М. Карамушка

«_9_» грудня 2023 року

Власноручний підпис

Карамушка Л.М.

СТВЕРДЖУЮ

Вчений секретар

Інституту психології

імені Г.С. Костюка

НАПН України